

УДК 94(477):357.1-058.22
Г95

Надруковано в авторській редакції.

Гуржій О., Гуржій І.

Г95 Українці та московити у світі (XVII–XIX ст.) / Олександр Гуржій, Іванна Гуржій. Київ : Арій, 2024. 336 с. : іл.

ISBN 978-966-498-854-1.

У книзі у формі документальних нарисів, розміщених переважно за хронологічним принципом, наведено численні оцінні характеристики літописців, письменників, мемуаристів, дипломатів, а також істориків (зокрема й іноземних) XVII–XIX ст. стосовно світоглядних засад українців і московитів. Висвітлено як спільні риси, так і різючі відмінності в їхній ментальності, ставленні до сусідніх народів і своїх правителів. Запропоновано порівняльні екскурси в різні галузі суспільно-політичного життя та економіки обох народів. Виклад змісту ґрунтується на широкій джерельній базі.

Видання адресовано широкому колу читачів.

УДК 94(477):357.1-058.22

ISBN 978-966-498-854-1

© О. І. Гуржій, І. О. Гуржій, 2024

© «Видавництво “Арій”»®, художнє оформлення, 2024

© «Видавництво “Арій”»®, 2024

ПРО ТАК ЗВАНІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКУ «ІДЕНТИЧНІСТЬ» І «БРАТЕРСТВО» ДВОХ НАРОДІВ (ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ)

Звідки і коли з'явилися такі непомірні зло, ненажерливість до чужого, брехливість, нехтування людською гідністю та ненависть більшості росіян до сусідніх (і не тільки) народів, що так несамовито нині втілює у своїй зовнішній і внутрішній політиці Москва? Чи існувала ідентичність між українцями та московитами в модерну добу? Якщо так, то в чому тоді вона проявлялася? На ці та багато інших питань автори цієї книги спробували дати неупереджені відповіді — переважно через призму їх розуміння очевидцями (або сучасниками) тих історичних подій і суспільно-політичних явищ, про які йтиметься далі. Для більшої об'єктивності було залучено широке коло характеристик і оцінок діянь непересічних постатей України та Московії XVII–XIX ст. з боку тогочасних іноземців, що містяться в їхніх наукових працях, художніх творах, мемуаристиці тощо. Адже саме в них досить часто можна побачити політично незаангажовані спостереження, особисто пережиті враження й емоції. Отже, основний задум пропонованої книги полягає в тому, щоб відобразити сприйняття українців і московитів у світі мовою першоджерел. Там, де це було можливо, автори використовують порівняння або обох народів у їхньому побуті, психології, ментальності, реагуванні на ті чи інші вчинки влади, або конкретних державних діячів, проводирів повсталого люду і т. д.

Особливу увагу звернуто на ставлення царського (імперського) уряду до українців, яких він перманентно звинувачував у всіх «гріхах» перед Москвою: в зрадливості гетьманів і старшин, непокорі та розбійництві козацтва й селянства, схильності до сепаратизму... Він заперечував право «малоросів» на самостійну державу, самобутню мову та культуру, провокував громадянський розбрат, нищив усе національне — не великоруське, фальсифікував минувшину. Московити самочинно, всупереч історичній правді, перебрали на себе назву країни *Русь*. Так, один із сучасних апологетів «руського миру», співавтор збірника статей із гучною назвою «Український сепаратизм в Росії. Идеология национального раскола» (Москва, 1998) «князь» О. Волконський наголошував: «“Русь”, “руські” — ось єдина назва, що узагальнює племена та землі давньої Росії».

Про суть звинувачень українців, зокрема в сепаратизмі, в монографії «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів» (Прага, 1936) професор Українського вільного університету в Празі Сергій Шелухін писав так: «Противники свободи Українського народу, не маючи інших аргументів, використовують головню це фальшиве звинувачення, викликають ним осоружність, нищать симпатії до національної ідеї й самостійності Українського народу. В зв'язку з ним і сама національна слов'янська назва — Україна й Українці — в деяких державах і суспільствах, особливо серед слов'ян, не визнається, навіть переслідуються для знищення прав Українського народу, бо вона є голосом історії, правди, справедливості й кличе боротися за потоптані права, належні Українському народові. Він, як і інші народи, має й собі своє право на суверенітет і на роль повноправного суб'єкта міжнародного права. Коли дипломатія грубої сили не визнає цього, то це визнає дипломатія права. Вона і людство борються проти панування грубої сили над правом». Це дуже важливі міркування, особливо актуальні нині в умовах російської агресії.

Як відомо, в радянській історичній науці досить завзято та нав'язливо пропагували і «науково» обґрунтовували, спираю-

чись на «єдиноправильну» марксистсько-ленінську методологію, ідеї й постулати про нібито «споконвічні дружбу та братерство» українського і російського народів, їхню етнічну схожість, нерозривну спільність у ментальності, характері, поведінці, економічних і культурницьких інтересах тощо. Водночас формально наголошували на зверхності «старших братів» — росіян. Проте вже «дорадянські» вчені вбачали принципові відмінності між обома народами, писали про кардинальні світоглядні розбіжності. Так, російський антрополог, етнограф, археолог Дмитро Анучин (1843–1923), який прослухав курс лекцій М. Стасюлевича, М. Костомарова, І. Срезневського та М. Сухомлинова, зазначав: «Не підлягає сумніву, що малороси повинні були ввібрати в себе немало крові давніх тюркських народів південної Русі — в усякому разі більше, ніж великороси, котрі, зате, асимілювали багато фінських народностей. Антропологічні особливості проявляються почасти і в темпераменті, і в характері, на які, між тим, могли ще мати вплив навколишня природа і весь хід історії, інакший, ніж на півночі. Як би там не сталося, малороси різняться від великоросів багатьма рисами свого розумового та морального складу, своїм ставленням до релігії, жінки, родини, власності і т. д. Вони мають особливий (чоловічий і жіночий) одяг, їхні поселення (з хат) інші на вигляд, їхня «грумада» інша, ніж великоруський «мир», їхні пісні, думи, говірки, казки просякнуті іншими почуттями, думками та спогадами». Текст цієї студії знаного в імперії професора для нас особливо важливий, бо його було оприлюднено на сторінках «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза (Лейпциг) і І. Єфрона (Санкт-Петербург), отже, визнано за офіційний.

Адам Олеарій (Ольшлегель, бл. 1599–1671 рр.) — німецький учений і мандрівник, який відвідав Росію в складі шлезвіг-гольштейнського посольства в 1633–1634 рр. і під час поїздки в Іран у 1635–1639 рр., у своїх нотатках (склав 1643 р.) так описав росіян: «...Вони дотепні й хитрі, але ці здібності застосовують не на добрі справи, а для досягнення якихось особистих вигод, користі для себе та задоволення

власних бажань. Тому вони, ... підступні, норовливі, невгамовні, непокірливі, виверткі, безсоромні і на всяке зло здатні». Московити, далі продовжує автор, «приховують правду і на кожному кроці вдаються до брехні, нікому не ймуть віри. Спритних брехунів вважають за "майстрів своєї справи"».

На відмінностях у діяльності безпосередньо торгового люду в Україні та Росії, його побуті наголошував і відомий російський дослідник, публіцист і слов'янофіл Іван Аксаков (1823–1886 рр.). Зокрема, він писав, що серед українців не було такого різкого поділу на стани за видами «занять», як серед росіян, а також помітного виокремлення «стану освіченого» із загальної маси простих людей. «У нас побут купецький, стикаючись із найвищими класами суспільства, — доводив учений, — і водночас близький до народу, вилився в ту особливу, дивну форму, яка породила типи комедій п. Островського. Ці типи зовсім не зрозумілі в Малоросії; нічого схожого не знайдете в малоросійському купецтві. Незаможний пан, козак-хуторянин, гільдійський купець, міщанин — усі живуть у злагоді, одним способом життя, говорять однією мовою, підходять під один загальний рівень освіти. Ви їх ніяк не розрізните між собою: жінки ще менше мають відбиток свого звання; природна грація, смак до вишуканості, художній склад думки, витонченість, доведена до неможливості в сфері почуття (про що найкраще свідчать народні пісні), — однаково притаманні всім малоросіянам і приховують недолік освіти, — тоді як у Росії купчиха є явище типово й різко виділяється в ряді інших станів. У Росії — істотною прикметою купецтва становлять уже бороди; у Малоросії — всі голять обличчя. У Росії дворянське походження нагадує те різке розмежування, котре було в давній, допетровській Русі, між станом служилим і земським; у Малоросії сам служилий стан козацький розпався на служилий і на землевласницький, частково торговий».

На нашу думку, крім причин, так би мовити, внутрішнього характеру, що зумовлювали особливості в торгівлі росіян і українців, протягом усього XVII ст. були також обставини

суспільно-політичного впливу. По-перше, до царювання Петра I Московія перебувала у васальній залежності від Кримського ханату, отже, й турецького султана. Царі сплачували відповідну значну данину, що позначалося на їхній політиці як економічно, так і психологічно. Недарма ж Петро I наполегливо намагався скинути це обтяжливе ярмо. Особистою поразкою в цьому питанні треба вважати його Прутський похід 1711 р. і вимушено підписаний тоді вкрай невігідний мирний договір із правителями Османської імперії 12 (23) липня під м. Ясси (нині місто на території Румунії). Певною мірою «помститися» за ті ганебні невдачі змогла лише Катерина II, анексувавши Крим у кінці XVIII ст. По-друге, перебуваючи тривалий час у складі Речі Посполитої, Україна здебільшого орієнтувалася на процеси та потреби європейських країн, а не на вкрай консервативну та культурно відсталу Московію. Адже за Петра I і навіть пізніше художники із Західної Європи зображували представників панівної верстви Росії в чалмі та лаптях. Проте вже від початку XVIII ст. влада Росії якнайактивніше прагнула змінити «козацькі вільні порядки» на приєднаних українських землях. По-третє, якщо Україна потенційно розвивала економіку та виробництво здебільшого на основі своїх внутрішніх резервів, то московський уряд спирався багато в чому на експлуатацію населення та природних ресурсів окупованих у різні періоди територій (фактично колоній), тому й торгували тут здебільшого не предметами промисловості, а сільського (натурального) господарства.

Отже, в обох країнах формувалися різні світоглядні доктрини й економічні інтереси, аж поки від середини XVII ст. царат не почав наполегливо запроваджувати свої порядки стосовно українців Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозжя. Схожі міркування щодо відмінностей українців від навколишніх народностей, зокрема й «великоросів», у мові, антропології, психології та зовнішності, а також у всьому укладі суспільного і приватного життя надibuємо в праці вітчизняного історика, економіста, статиста, етнографа Опанаса Шафонського (1740–1811 рр.) «Чернігівського наміс-

ництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частини якої це намісництво складено» (1786).

Особливо разючими фактами, з огляду на сьогоднішній день, є те, що ще в ті давні часи сучасники гострокритично писали про життя московитів «на болотах і з поганими дорогами», «великоруський мир», непереборні проблеми з наборами рекрутів до армії тощо.

Ось такі основні засади цієї книги. Наскільки вони правомірні, нехай вирішує допитливий читач. Також варто зазначити: у процесі написання цієї праці авторам значною мірою допомогли перекладні витяги з першоджерел, розміщені до збірник В. Січинського «Чужинці про Україну» (Прага, 1942; Київ, 1992) і Є. Луняка «Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія» (Ніжин, 2013). Список найвагоміших (використаних у праці) першоджерел і рекомендованої для додаткового прочитання літератури вміщено в кінці книги. Дати в тексті подано переважно за так званим старим стилем, тобто так, як зазначено в джерелах.

Розділ 1. Полишаючи СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

На зламі XVI–XVII ст., коли, як вважає більшість дослідників, відбувався перехід від середньовіччя до модерної доби, в Україні склалася одна з найдраматичніших у її історії суспільно-політична ситуація. Її зумовило спочатку господарювання влади Великого князівства Литовського, потім Польщі й частково Угорщини, а також напади турків і татар. Десь поряд відбувався процес становлення самодержавства в Московії, яку сучасні російські вчені пишномовно і вкрай суб'єктивно визначають як «Великоруську державу». І це тоді, коли вона, політично залежна, сплачувала данину кримському ханові і фактично перебувала в статусі улусу.

Водночас влада Литви доволі коректно ставилася до православної церкви, традицій українців, їхнього господарського й культурного побутування. Своєю чергою, населення підпорядкованих їй українських територій порівняно толерантно сприймало правління литовських князів, котрі дотримувалися такої засади: «Ми старини не рушимо, а новини не вводимо». На відміну від них, магнати та шляхта Речі Посполитої орієнтувалися на поступове знищення залишків української адміністрації, покатоличення та закріпачення жителів України. Особливо це проявилось після Люблінської (1569) і Берестейської (1596) уній. Активізувалося масове пограбування національних земельних багатств, посилювалося соціальне й національне гноблення, а також релігійні переслідування. Паралельно із цими явищами відбувалися агресивні напади на українські землі вояків султанської Туреччини та її васала — Кримського ханату.